

תוכן העניינים

7	פתח־דבר ג'יימס סניידר
9	תודות אמיתי מנדלסון

מבוא 13

בצל הצלב

17	דמות ישו בהגות היהודית המודרנית ובהגות הציונית
23	דמות ישו בשירה ובספרות העברית

ישו היהודי

33	רקע: דמות ישו באמנות המודרנית
41	מרק אנטוקולסקי
43	מאוריציז גוטליב
49	מרק שאגאל

בין היהדות, הנצרות והציונות

57	אפרים משה ליליין
78	בוריס שץ
82	אבל פן

מאיש המכאובות למשיח החלוץ

87	ראובן רובין
----	-------------

דרכי הייסורים

111	משה קסטל
114	יעקב שטיינהרט
116	לאופולד קרקואר
122	מרדכי ארדון
130	נפתלי בזם
134	מרסל ינקו
140	משה הופמן

האלימות והחסד

143	יגאל תומרקין
164	משה גרשוני

הכאב והגאולה

185	מוטי מזרחי
194	גדעון גכטמן

השה והמילה

205	מנשה קדישמן
210	מיכאל סגן-כהן
216	מיכל נאמן
222	תמר גטר

הצלב בלי הצלב

227	אפרת נתן
237	יהושע בורקובסקי

אני והאחר

249	עדי נס
257	ארז ישראלי
259	סיגלית לנדאו

262	הערות
280	מפתח שמות ועניינים

”כִּי כָּעֵת מִבִּיטִים אֲנַחְנוּ בְּמַרְאֵה וּבְחִירוֹת וְאִזּוּ פָּנִים אֶל-פָּנִים”

איגרת פאולוס הראשונה אל הקורינתיים, יג: 12

מבוא

ישו, "בן-האלוהים" ומייסד הנצרות, היה מאז ומעולם דמות שלילית בעיני היהודים. למן תקופת התלמוד בתחילת המאה ה־3 ועד המאה ה־18 היו הוא ודתו מושא ללעג ושנאה בקרב היהודים ולחילופין – גורם לפחד ורתיעה.¹ ישו כונה בפיהם בזלזול "אותו האיש" וקולל עם פירוק שמו לראשי-התיבות: יימח שמו וזכרו.² בין שטבלו מרדיפות ופרעות ובין שנהנו משיתוף פעולה ומדיאלוג עם שכניהם הנוצרים, חיו היהודים במערב תחת צלו המאיים של הצלב – סמל קורבנו של ישו. עם זה, במאה ה־19, התעורר בקרב משכילים, אנשי-רוח ואמנים יהודים ממרכז אירופה ומזרחה רצון עז להחזיר את ישו לחיק היהדות, לגשר באמצעותו בין היהדות ובין הנצרות השלטת וכך לזכות אולי בכרטיס כניסה למשפחת העמים. ישו, מייסד הדת הגדולה בתבל, שהאשימה את אחותה הבכורה, היהדות, באי קבלתו כמשיח, ושהנוצרים רואים בו את התגשמות האל הכול-יכול הקם מן המתים ומושיע את העולם על ידי ייסוריו ומותו על הצלב – הפך בידיהם ובידי הבאים אחריהם לדמות שהציגה כתב-אישום כנגד הכנסייה האנטישמית, סימלה את הסבל היהודי בכלל ואת השואה בפרט, את תחיית העם היהודי בארצו (בשל תחייתו של ישו), אך גם את סבלו של היחיד, את דמות הקרבן ואת ההזדהות עם החלש והדחוי באשר הם. האמנות היהודית³ הושפעה תמיד מן האיקונוגרפיה שבסביבתה. הנחת-יסוד זאת נכונה ביתר שאת לאמנות שיצרו יהודים במאה ה־19, כשהם ניסו את כוחם באמנות לא-שימושית וביקשו

להשתלב בעולם האמנות המערבי הסובב אותם. היות שמקורותיה החזותיים של היהדות דלים יחסית ומסורתה האמנותית מצומצמת (בין השאר בשל הדיבר השני האוסר על עשיית פסל ותמונה), מצאו רבים מהם את מקורות השפעתם – גם כשבאו לעסוק בנושאים יהודיים – במסורת האמנות הנוצרית. חלק ניכר מן המחקר בספר זה עוסק אפוא באיתור ההשפעות והמקורות החזותיים של היצירות ובאישוש הטענה שהאמן, אשר גדל על ברכי המסורת היהודית או על רקעה, הכיר אותם ומיזג אותם בעבודתו. לא פעם אחת שולבו בדיון גם המצע הרעיוני והתאולוגי הנוצרי שבבסיס העבודות. לעומת מגמת ההחזרה של ישו לחיק היהדות שהחלה במאה ה־19, החברה הישראלית עדיין רואה בנצרות יסוד זר המאיים על שלמותה ועל אחידותה. אמנם האיום הביטחוני המרכזי נשקף לישראל מצד האסלאם, אך בהיותה דת מיסיונרית גם הנצרות מסוכנת בעיני הישראלים. נצרות אינה חלק מתכנית הלימודים בישראל היום, ואף שנופי הארץ זרועים מקומות קדושים לנצרות וישו פעל ומת על האדמה הזאת, רוב הישראלים אינם יודעים את תולדות הנצרות ועיקריה ואינם מכירים את סיפורי הברית החדשה.⁴ אזכור שלה נחשב כמעט לטאבו ורבים עדיין רואים בישו שם נרדף לאלילות ולעבודה זרה.⁵ אם במדינות המערב אי אפשר לחמוק מדמותו של ישו ושל קדושים המביטים עליך מכל עבר ברחובות, בכנסיות ובבתים פרטיים, ואם רוסיה ומדינות רבות במזרח

בביטויי המזרח באמנות הישראלית.¹¹ אפשר לומר, שבניגוד לקשר העמוק של האמנות הישראלית למזרח או ליתר דיוק – בהשלמה אליו, ספר זה והתערוכה שהוא מלווה מבקשים להתחקות אחר יסוד הפוך, נוצרי, מערבי ומובהק, שטמון בלב האמנות הישראלית. נקודת העיוורון בכתיבה על הנצרות ועל ישו באמנות הישראלית נובעת כנראה מן ההתנגדות הישראלית הכללית לנצרות – קל וחומר, כשזו באה לידי ביטוי ביצירת אמנות – וקשורה אולי לפער המובנה בין היהדות לנצרות בעניין הדימוי: זו אוסרת על יצירתו וזו רואה בו בשר מבשרה ושחזור של התגשמות האל המופשט בדמותו הפיזית של ישו.

נקודת המוצא של מחקר זה ושל התערוכה היא אפוא התבוננות חדשה ויסודית ביצירותיהם של אמנים מרכזיים בתולדות האמנות היהודית והישראלית דרך משקפי האיקונוגרפיה הנוצרית וצל דמותו של ישו. חשיפת ההיבטים הנוצריים שביצירות – מהן ידועות מאוד ואף קנוניות – וגילוי מופעיו של ישו והתייחסויות האמנים אליו מוסיפים לעבודות נדבך של משמעות, מציעים פרשנות חדשה שלהן, ולעתים משנים מן היסוד את הבנתנו אותן. מן ההתבוננות החדשה הזאת מתבררים גם הבדלים ברמת הביטוי של ההיבטים הנוצריים בעבודות: יש שהיבטים אלה גלויים ופועלים בשירות אידאולוגי וקולקטיבי; יש שהם מרומזים, תת־קרקעיים ואולי לא מודעים; ויש שהם משקפים כמיהה ומשיכה אל המקורות הנוצריים ואל עקרונות מרכזיים בנצרות, כגון תחיית ישו. כך או כך, המכנה המשותף לכל האמנים המוצגים הוא שאיש מהם אינו מאמין באלוהותו של ישו וכולם יצרו אמנות חילונית אך הושפעו מן התרבות החזותית הדתית הנוצרית שהוא היה גיבורה הראשי. משיכתם אל הנצרות ואל דמותו של ישו

אירופה משופעות בכנסיות ובאיקונות, ודמותו של ישו נפוצה במרחב הציבורי והפרטי במדינות אמריקה הדרומית (דוגמה ידועה היא פסלו של ישו המשקיף על ריו דה ז'נרו), הרי שבישראל – ערש הנצרות, שבה התחוללו המאורעות המכוננים של דת זו – נוכחותו של ישו מצומצמת לאתרים נוצריים, והוא וסמלים נוצריים אחרים נעדרים כמעט כליל מן המרחב הציבורי.

אף־על־פי־כן, דמותו של ישו נוכחת בתרבות וברת היהודית ברובד עמוק וסמוי. חוקרים שונים מצאו רמזים לכך בליטורגיקה, בחיבורי יסוד ובכתבים יהודיים.⁶ זאת ועוד, המאבק המתמיד בין הנצרות ליהדות הגדיר במובנים רבים את התפתחותן ההיסטורית והתרבותית של שתי הדתות והתווה את הגבולות ביניהן. בסוף המאה ה־19, עם ראשית תהליך החילון בחברה היהודית, החלו גבולות אלה להיטשטש ודמותו של ישו ריתקה כאמור הוגים, סופרים, משוררים ואמנים, לעתים מתוך משיכה אל האסור ואל הטאבו.

במחקר דמותו של ישו בספרות ובשירה העברית ניכרת בשנים האחרונות התפתחות משמעותית.⁷ באמנות היהודית המודרנית היתה זאת זיוה עמיש־מייזלש שבעיקר חקרה את דמותו.⁸ חוץ ממחקריה, נכתב אך מעט על יחסה של האמנות הישראלית לנצרות ולדמותו של ישו ואפשר לומר שהמחקר בתחום זה סובל מ"נקודת עיוורון":

דמותו של ישו ומאפיינים נוצריים אחרים חוזרים ומופיעים באמנות הישראלית, אך העין מתבוננת ואינה רואה. ישו ומוטיבים נוצריים הוזכרו במאמרים ובקטלוגים שעוסקים באמנים ישראלים מסוימים,⁹ אבל מחקר מקיף בנושא – אין.¹⁰ הספרות בעניין זה שולית יחסית לתפיסות המרכזיות בחקר האמנות הישראלית, שעסקו במקומה של האמנות החזותית בתרבות היהודית־הציונית או

ובעיקר בני הדור הצעיר להזדהות עם דמותו האנושית של ישו, להשתמש באיקונוגרפיה שלה ולבטא את הפן המוסרי האוניוורסלי שלה החורג מגבולות ישראל והיהדות. כמו עמיתיהם בני המאה ה-19, כמה מהם זכו בעקבות זה בכרטיס כניסה לעולם האמנות הבינלאומי, שהשפה האיקונוגרפית הנוצרית מובנת ומקובלת בו. גם ההקשר הפוליטי של הדמות והאפשרות לזהותה עם החלש והדחוי לא נעלם מעיני אמנים והוא נוכח בעבודותיהם ובעבודות הדור הצעיר שעוסק בסכסוך הישראלי-הפלסטיני. יש שההיבטים השונים של הדמות מופיעים ביצירות שונות של אותו אמן ויש שהם מתמזגים יחד באותה יצירה.

הספר והתערוכה מבקשים להראות כיצד דמות כה מורכבת, אסורה ומוקצת במסורת היהודית, היתה למקור בלתי נדלה ליצירה ולביטוי. דמות פרדוקסלית זאת של האל הנוצרי שהוא איש המוסר היהודי, של האדם החלש ביותר שהוא גם החזק ביותר, של האנושי שהוא גם האלוהי ושל המת שהוא גם החי לנצח הולידה אפשרות של גשר בין שתי הדתות העוינות, אך גם בין יסודות עמוקים בנבכי נפשו של האמן – הגופני נוגע ברוחני, והחולשה, החשיפה והכאב שמלווים את התהליך היצירתי נוגעים בעוצמה ובנצח שמבטיחה האמנות. ההזדהות עם חולשתו ואנושיותו של ישו גברה על חוסר האמונה באלוהותו. דמותו של האיש מנצרת, המעונה הצלוב, האח-האחר, הקרוב-הרחוק, נגעה בכל אחד ואחת מהאמנים הללו ופתחה לפניהם דרך לבטא את כאביהם, מאווייהם וחלומותיהם הפרטיים והקולקטיביים.

ענתה על צרכיו, נטיותיו ותפיסותיו של כל אחד מהם בדרכו שלו.

דמותו של ישו – האל שהתגשם בבשר – היא בעלת משמעות אדירה בתולדות האמנות המערבית. המתח שטמון בה בין האלוהי לאנושי היווה בסיס לוויכוחים תאולוגיים חריפים שניטשו במאות הראשונות לנצרות. הוועידות האקומניות שנערכו במאה ה-4 עד ה-8 דנו בסוגיה תאולוגית סבוכה זו וניסו להגיע לנוסחה שתהיה מוסכמת על העולם הנוצרי כולו. החלטת ועדת כלקדון בשנת 451 התוותה את הרעיון התאולוגי המורכב שישו הוא אנושי ואלוהי גם יחד ובה במידה ("truly divine and truly human"). טבעו האנושי כאיש מכאובות וכדמות שסובלת למען האנושות שרוי במתח משלים ובלתי נמנע עם טבעו האלוהי הכוללי-יכול. דיאלקטיקה זאת, הטבועה במהותה של הדת הנוצרית, קשורה קשר הדוק לאמנות הפלסטית ולייצוגי ישו לאורך הדורות.¹² שכן, האמנות מבטאת באופן הברור ביותר את ההתגשמות בבשר, ויש הרואים בהנחת הצבע על הבד מטפורה להתגשמות זו. מתח זה בעניין טבעו הכפול של ישו הוא סוד כוחה של הדמות ושל הווריאציות הרבות עליה מן המאה ה-3 ועד ימינו. את הדיאלקטיקה הלא-פתורה בדמותו הנוצרית של ישו אפשר להקביל לדואליות של הדמות באמנות היהודית והישראלית: סמל לתרבות המערב מכאן וסמל לכנסייה ולאנטישמיות שרבים מהאמנים שפעלו במחצית הראשונה של המאה ה-20 חוו לפני עלייתם ארצה מכאן; מושא לגעגוע ומשיכה ובה בעת מושא לאיבה ורתיעה; סמל קולקטיבי לסבל היהודי או לתחייה הציונית מצד אחד וסמל לסבלו של היחיד במאבקו בממסד מצד אחר. עם הקמת מדינת ישראל והסרת האיום הקיומי של האנטישמיות, נטו אמנים ילידי הארץ

זה
האיש
ישו
באמנות
הישראלית

BEHOLD
THE MAN
JESUS
IN ISRAELI
ART

ذلك هو
الرجل
يسوع في
الفن
الإسرائيلي

